

Ірина АРЕНДАРЕНКО (Київ)

На межі фольклору і літератури: преромантичні збірники Томаса Персі та Миколи Цертелєва у порівняльно- типологічному розрізі

В англійській та українській літературах важливу роль у пробудженні інтересу до народної поезії, щоправда в різний час, зіграли «Пам'ятки давньої англійської поезії» Томаса Персі (1765 р.) та «Опыт собрания старинных малороссийских песней» Миколи Цертелєва (1819 р.). У давній народній англійській поезії Персі помітив «приємну простоту і природню чарівність, які компенсують відсутність більш величних красот і, якщо не осліплюють уяву, то часто зворушують серце» [6, 133]. Схоже висловлювався і Цертелєв: «З жадобою утверджуємо ми чужі для нас казки, захоплюємося народними піснями греків — і разом із тим дуже мало чи майже зовсім не вслухуємося у рідні пісні та перекази...» [4, 271, 272, 274].

Дана компаративна стаття є спробою дослідження цих преромантичних фольклорно-літературних явищ із позиції типології. Наша увага сфокусується не лише на типологічних аналогіях, породжених дією подібних чинників суспільного та духовного життя людства, а й на типологічних відмінностях. Саме ці специфічні прикмети цих збірок стали запорукою їх оригінальності, неповторності. Доцільно згадати, що тогочасне сприйняття фольклору істотно відрізняється від сучасного. Тоді науки фольклористики не існувало, і народна творчість прирівнювалась до літератури, що давало право збирачам вільно поводитися з фольклорним матеріалом і часто вносити щось від себе. Нормою стають обробки та вільні переклади фольклорних пам'яток.

Здійснюючи сюжетно-тематологічний аналіз цих преромантичних явищ, помітимо, як виявляється їх типологічність на основі історизму. Адже більшість балад, опублікованих Персі, — балади історичні («Охота на Чівіоті», «Битва при Оттерберні», «Едом О'Гордон» та ін.), а у цертівівському збірнику є історико-героїчні думи («Про смерть Коновченка, чи про похід козаків проти татар», «Про похід Хмельницького в Молдову» та ін.) та одна історична пісня «Про зраду гетьмана Мазепи» («О измене гетьмана Мазепы»). В основному сюжети історичних балад розповідають про жорстокі міжусобні війни між англійцями та

шотландцями, деякі із них підкріплено документальними даними. Наприклад, жахливі події балади «Едом О'Гордон» («Edom O'Gordon») справді відбулися в жовтні чи листопаді 1571 року. Думи ж оповідають про боротьбу з турецько-татарськими набігами в XV – поч. XVII ст., про народно-визвольну війну українського народу 1648 – 1654 років, і про події, які відбулися після неї. Звичайно, розробляючи теми та сюжети з реального життя, невідомі творці балад, дум, історичних пісень вносили в них щось й від себе. Тому нерідко деякі історичні факти передано спотворено. Зокрема, в думі «Про похід Хмельницького в Молдову» («О походе Хмельницкого в Молдавию») український гетьман бажає завоювати Молдову, хоча насправді Хмельницький ніколи не претендував ні на одне молдавське місто чи село. Факт вимислу стосується й персонажів. Ними виступають не лише конкретні історичні особи, а й вигадані. Цікаво, що «Опыт собрания...» просто рябієпестріє яскравими історичними іменами (Б. Хмельницький, М. Потоцький, І. Мазепа, М. Пушкар та інші), а от встановити історичну біографію більшості персівських баладних героїв ученим так і не вдалося. Здогади про те, що королева Еліонора (із балади «Королева Еліонора» («Queen Eleonor's»)), – це Еліонора Аквітанська, дружина Генріха II Англійського, потерпіли фіаско. Ще сам Персі сумнівався в цьому, зазначаючи, що коли б це насправді було так, то сюжет балади – повна вигадка. Інколи реальні персони зображено завуальовано, під іншим ім'ям (Іван Виговський у думі «Про похід Хмельницького у Молдову» – це Лутовий) чи утворюють збірний образ (король Джон із балади «Король Джон та Єпископ» («King John and Abbot»)). «Не до кінця встановлені прототипи Клима Білоцерківського і Матвія Бороховича, але перший із них – це, на нашу думку, полковник Клиша, який брав участь у повстанні 1637 року (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в II, стор. 181), його в лютому 1648 року Хмельницький послав своїм представником на переговори з кримським ханом. Матвій Борохович – це, очевидно, Матвій Гладкий, перший миргородський полковник за Хмельницького» [5, 341] («Хмельницький та Барабаш» («О хитрости, употребленной Б. Хмельницким к открытию сношений Барабаша с поляками»)) та інших героїв. Прикметно, що ні історизм балад, ні дум не втрачається за рахунок вигаданих персонажів, які стали типовими для цих жанрів (король, королева, мати, батько, вітчим, брат, сестра, козак, хлопчик, закохані і т. д.).

Але не тільки за історичним аспектом ці преромантичні явища

можуть знаходитися в одному типологічному ряді, а їх еднають й «вічні» теми любові, розлуки, зради, війни, смерті, влади та ін. У баладі «Гіл Морріс» («Gil Morrice») та думі «Прощання козака з батьківщиною» («Отъезд козака из родины») розробляється тема материнської любові. І якщо прихована любов англійки приводить до смерті її позащлюбного сина, то в думі мати відправляє сина на чужину, щоб врятувати від лихих намірів свого другого чоловіка:

Тяжко, тяжко мини тебе з дому отпраляты,
А ще тяжче биля себе в знегодье держаты!
Хоть пойдешь на чужину, слезы мини литы;
Хоть оставлю тебе, сынку, по всяк час тужиты!

Глибокий психологізм пронизує ці твори. «Тут ми бачемо серце матері, яке роздирається теперішнім сумним положенням сина і невідомістю, що чекає її в майбутньому... Вона бажає і жахається розлуки; що може бути гірше цього стану?» [3, 40]. Власне, материнські переживання за долю своїх дітей — однакові для всіх народів і у всі часи.

Цікавим є той факт, що майже всі події балад, не лише любовних, а й історичних відбуваються на ґрунті кохання. Та, на жаль, ні в одній баладі тему кохання не представлено окремо від теми смерті: надмірна егоїстична закоханність королеви приводить до загибелі юного красеня («Юний Уотерс» («Young Waters»)); сер Олдігар, не домігшись королівської взаємності, прагне її знищити («Сер Олдігар» («Sir Aldingar»)); навіть жителі цілого замку гинуть через потворну пристрасть О'Гордона («Едом О'Гордон» («Edom O'Gordon»)). Що ж стосується дум, то слово «смерть» присутнє навіть у їх заголовках («О смерті Коновченка, или о походе козаков против татар», «О смерті Богдана Хмельницького», «О смерті Федора Безродного»). Тематика смерті є невід'ємною частиною змістового плану багатьох балад та дум. Дуже рідко персонажі помирають своєю власною смертю (Богдан Хмельницький, королева Еліонора). Частіше вони або гинуть від руки ворога («Edom O'Gordon», «О смерті Коновченка, или о походе козаков против татар»), або із-за почуттів неприязні, жадоби, ревності тощо («Чарівна Маргарет і милий Вільям» («Fair Margaret and Sweet William»), «Про втечу трьох братів із Азова» («О побеге трех братьев из Азова»), «Гіл Морріс» («Gil Morrice»)...). Показово, що в цих преромантичних творах відсутні образи самогубців.

Говорячи про типологічні відповідності, неможливо не помітити й безліч схожих мотивів, образів, форм вираження

ліричного суб'єкта і т. д. . Мотив утечі єднає баладу «Трагедія Дугласів» («The Douglas Tragedy») і думу «Про втечу трьох братів із Азова». І якщо в першому випадку — це втеча закоханих від сім'ї нареченої, то в другому — це втеча трьох братів із полону. Однак розв'язка цих поезій однакова — трагічна: гинуть усі герої. Але на місці могил закоханих, згідно з фольклорною традицією, виростають чудові квіти — символ невмирущої любові:

Out o the lady's grave grew a bonny red rose,
 And out o the knight's a briar.
 Із праху нареченої троянда виросла червона,
 А на могилі лицаря — шишина.

Близькими за ідейними навантаженнями є образи бурі на морі та корабля («Сер Патрік Спенс» («Sir Patrick Spens»), «Про бурю, яку перенесли козаки на морі, чи про Олексія Поповича» («О бурс, претерпенной козаками на море, или об Алексее Поповиче»)). «Загальномовна семантика цих пейзажних елементів трансформована в символи життєвих незгод, непередбачуваної долі людини серед стихії життя» [1, 88]. Корабель Патріка Спенса тоне тому, що він не звернув увагу на природні попередження непогоди:

«I saw the new moon late yestreen,
 Wi the auld moon in her arm;
 And if we gang to sea, master,
 I fear we'll come to harm».
 «Вчера молодую я видел луну
 Со старой луной на руках
 Мы на море можем попасть в беду, —
 Мне душу тревожит страх. «
 (пер. О. Румера).

Що ж стосується українського корабля, то його команду рятує лише чистосердечне каяття у гріхах О. Поповича. Таким чином, язичницька природа першого образу протиставляється християнському забарвленню другого: якби О. Попович був благовірним православним, то бурі не було б.

У формі діалогу передано події балади «Едвард» («Edward») та «Від'їзд козака з батьківщини» («Отъезд козака из родины»). Якщо у баладі — це розмова між матір'ю та сином, який убив свого батька, то в діалозі думи бере участь більше осіб (мати, син,

сестри). За допомогою реплік героїв передаються їх почуття, емоції, і ліро-епічна оповідь творів виглядає більш психологічно насиченою:

And whatten penance wul ye drie, for that,
Edward, Edward?
And whatten penance wul ye drie, for that?
My deir son, now tell me O.
He set my feit in yonder boat,
Mither, mither,
He set my feit in yonder boat,
And He fare ovir the sea O.
«А гріх чим тяжкий спокутуєш ти?
Едвард, о Едвард?
А гріх чим тяжкий спокутуєш ти?
Чим душу облегчиш? «
«Я сяду у човен у погоду лиху
Мамо, о мамо!
Я сяду у човен у погоду лиху
И вітрила всі вітрові кину. «.

Звичайно, типологія передбачує не лише схожість, а й специфічність. Однією з національних візиток англійської народно-поетичної творчості є балада, а української – дума. Проведемо аналіз «Reliques of Ancient English Poetry» та «Опытъ собрания старинных малороссийскихъ песней» на генетичному рівні. Термін «балада» літературознавці почали вживати із середини XVIII ст. (персівський збірник послугував цьому), а до того часу в Англії цю поезію називали «піснями» («*gumes*»). У цертелівському збірнику думи фігурують як «давні пісні» (тоді ще не було теоретично обгрунтовано жанр «дум»). Уже звідси випливає їх первинна спорідненість. «Англійські балади мають, за малими винятками, строфічну будову, однак ані форма строфи, ані розмір не закріплені і можуть досить вільно мінятися. В баладі часто бувають діалоги дієвих осіб, тому Гете вважав, що вона поєднує риси епосу (розповідь про певну подію), лірики (емоційне забарвлення тієї оповіді) та драми (згадані вище діалоги)» [2, 7]. Епічні, ліричні, драматичні елементи наявні і в думах. Із іншого боку, виконання дум мелодійною декламацією (речитативом) та співання балад зумовило специфіку їх поезики, особливо у ритмомелодиці. Типовими для балад та дум (як зразків народної поезії) є постійні епітети, повтори, паралелізми, символи. Однак повноцінними у жанровому відношенні фольклору ні персівські балади, ні цертелівські думи назвати

не можна. Видавці не ставили перед собою наукової мети, публікуючи фольклорний матеріал. Тому дещо скоротили, дещо додали від себе. В основі персівської публікації лежить рукописний збірник XVII століття (близько 1650 р.), який він врятував від зникнення в вогнищі печі свого приятеля. Баладні тексти були настільки спотворені, що для кращого естетичного сприймання Персі їх літературно опрацював. Наприклад, тридцять дев'ять рядків «Сина Елла» (варіант «Трагедії Дугласів») довів до двохсот, а «Сера Карлайна» та «Сера Олдінгара» значно підправив. А от Цертелєв, переписуючи думи від кобзарів, хотів «покращити» їх, підігнати під норми класичної поезиї [3, 41], виправляючи, скорочуючи, відкидаючи рефрени, вводячи послідовне римування і т. д. У думі «Від'їзд козака з батьківщини» Цертелєв скоротив монолог сестри, а коротку промову матері розгорнув у монолог. Не відповідають традиціям дум і останні рядки вищезазначеного твору:

Смутно з двора отцевского козак выизжав.
 Довго вони на могиль крыї села стоялы,
 Довго, довго козаченька вичми проважали,
 А ще довше вони его дома оплакали.

Такого зображення душевного стану матері та сестер у інших записках цієї думи не має. Думається, що їх написав сам видавець. Зовсім не гармоніє зі стилем дум і кінцівка «Про похід Б. Хмельницького» («О походе Богдана Хмельницького»):

В той час була честь, слава,
 Войсковая справа!
 Сама себе на смих не давала,
 Неприятеля под ноги топтала!

Мабуть, це теж або власні цертелєвські рядки, або запозичені з якогось іншого твору. Це стосується і образності. У думі «Про смерть І. Коновченка» («О смерти Ивана Коновченка...») полковник Філоненко порівнюється з лебедем («Не ясен сокол на долине по табору гуляе, Не билая лебед спивае. Полковник Филоненко похожае, Словами промовляе...»), але у всіх відомих варіантах дум такий фольклорно-поетичний образ стосовно військових не зустрічається. Суперечать традиціям і порівняння «Як од витру на степу трава!», «Не сизій орел ястребов ганяе» та деякі інші. Ось тому ці преромантичні збірники стоять на межі фольклористики та літератури. А художнє редагування Персі та Цертелєва не знизило їх вартості, а навпаки, спонукало вчених розглядати балади та думи як перші зразки преромантичної

поезії. Вони стали справжніми тематичними скарбницями. Сюжетом про мертвого нареченого, який прийшов уночі до своєї коханої, із балади «Клятва Вірності» (у Персі – «Sweet William's Ghost») скористався німецький поет-романтик А. Бюргер, створивши «Ленору», та В. Вордсворт («Балада»). Пізніше цей сюжет використали В. Жуковський («Світлана»), Л. Боровиковський («Маруся»), М. Костомаров («Наталя»), С. Руданський («Безнадія»), Ю. Федькович («Мертвець») та інші письменники. Крім того, збірник Персі спричинив початок «баладного буму» в англійській та світовій літературі, а збірник Цертелева зіграв не останню роль у виявленні природнього нахилу української мови до поезії (хоча і був надрукований російською графікою та маючи деякі недоліки у передачі української вимови).

Література:

1. Камінчук О. А. Поетика української романтичної лірики (Проблеми просторової організації поетичного тексту) – К., 1998.
2. Качуровський І. Англійська балада як улюблений жанр романтиків // Дивослово. - №7, 1998.
3. Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. – М., 1977.
4. Князь Цертелев о народных стихотворениях (Письмо к господину Максимовичу) // Вестник Европы. – июнь №12, 1827.
5. Плісєцький М. Українські народні думи. Сюжети і образи. – К., 1994.
6. Speirs John. The Scots Literary Tradition. An Essay in Criticism. – London., 1962.

Наталя КУЧМА (Тернопіль)

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ В ОЦІНЦІ В.ГНАТЮКА

Коло наукових зацікавлень В.Гнатюка, що засвідчує і нинішня конференція, надзвичайно широке. Він і етнограф, і фольклорист, мовознавець, видавець і редактор, а отже, якоюсь мірою і літературознавець.